

УДК: 821.161.2 – 21.09 : [008 : 168]

Р. Л. Тхорук,

Рівненський державний гуманітарний університет

**ДРАМА ЛЕВКА ЛОПАТИНСЬКОГО «БЕАТА Й ГАЛЬШКА»:
МЕЛОДРАМАТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОСЛАВНО-ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Автор статті аналізує специфіку конструювання образу Гальшки Острозької, головної героїні драми Лева Лопатинського, актора товариства «Руська бесіда». Розглядаються кілька тем, зумовлених семантикою міфологічного поля літературних та історичних текстів про рід князів Острозьких, а саме – оборони православної віри, боротьби за збереження земель та спадщини. Проаналізовано, як драматург виписує релігійно-конфесійну ідентифікацію персонажів (Беати з Костелецьких, Лукаша Гурки, Дмитра Сангушка та інших), як реалізується в текстовому матеріалі питання віри і справ честі (роду зокрема), теми чеснот, смирення, покори, гріха, жадності та насилля влади, що визначають параметри постаті набожного християнина та відхилення від нього. Серед тем визначаються суголосні часу життя драматурга: гонитва за грошима й багатством та ігнорування тайнства шлюбу. Головний конфлікт – зіставлення й протиставлення різних життєвих практик, втілених у долю Гальшки та Беати, за якими стоїть різний формат комунікації із Всевишнім. Боротьба княгині Беати за звільнення доньки від небажаних шлюбів та визволення з-під чужої опіки трактується як прояви гордині та насилля героїні. Гальшка, княжна Острозька, постає переможницею завдяки смиренню й винагороджується поверненням на батьківщину, але терпить поразку, не ставши взірцем життя без насилля, без грошей, твердо обстоюючи власні переконання. Закінчення твору мелодраматичне (смерть персонажа), але суперечливе щодо стрижневої ідеї в характері протагоніста. Головним джерелом драми визначено документально-популярну повість німецького письменника Я. Каро. Від нього запозичені основні мелодраматичні схеми характерології Беати й Гальшки. Також досліджено вплив перших критичних відгуків на творчий процес.

Ключові слова: волинський текст, літературний персонаж, Гальшка Острозька, тема, християнська ідентифікація, читач.

ДРАМА ЛЬВА ЛОПАТИНСКОГО «БЕАТА И ГАЛЬШКА»: МЕЛОДРАМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВОСЛАВНО-ХРИСТИАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье анализируется специфика конструирования образа княжны Гальшки Острожской в драме Льва Лопатинского, актёра театра общества «Руська бесіда». Рассматриваются некоторые темы, обусловленные семантикой мифологического поля текстов о роде князей Острожских – оборона православной веры, борьба за сохранение земель (имений и наследства). Среди них религиозно-конфессиональная идентификация персонажей, определение автором их статусов (Беаты из Костелецких, Лукаша Гурки, Дмитрия Сангушка и других), реализация в текстовом материале вопросов веры и дел чести, добродетелей смирения и греха жадности, власти и покорности, ассоциируемых с идеалом ревностного христианина и отклонений от него. Современными драматургу темами, вписываемые в текст драмы, названы стяжание денег и брачный развод. Главный конфликт моделируется как сопоставление и противопоставление разных жизненных практик и способов коммуникации с Всевышним. Борьба княгиня Беаты за разрыв свадебных уз и свободу своей дочери изображается как гордыня и насилие. Гальшка – победительница благодаря смиренню и поэтому одаривается возможностью вернуться на родину, но терпит поражение, убеждая своим опытом жизни без насилия, без денег, но твердо отстаивая свои убеждения. В статье определяется основной источник сюжета: историческая повесть немецкого писателя Я. Каро, от него Лев Лопатинский заимствовал основные мелодраматические схемы (склонность к припадкам, слезам, аффектам). А также исследуется влияние критических отзывов на творческий процесс.

Ключевые слова: волинский текст, литературный персонаж, Гальшка Острожская, тема, христианская идентификация, мелодрама, читатель.

DRAMA «BEATA AND HALSHKA» BY LEVKO LOPATYNS'KYI: MELODRAMATICAL ASPECTS OF ORTHODOXIC CHRISTIANISTIC

It deals with figure of Gashka The Princess from Ostroh in drama by Lev Lopatynskyi the actor of theatre in Ruska Besida Society. In the article some themes derivated from semantics of texts about Kings Ostroh family (mythical semantic segments) and struggle for owe on estate and property (pragmatic segment) are considered. Such as confession identification and status of main figures (Beata from Kosteletsy, Lukas Gurka, Dmytro Sanhushko and others), realization in text of problem with faith and matter of honour, virtue of resignation and evil of greedy, power and submissiveness. Themes to be adequated to author contempo-

rary's experience are problems with divorce and amassing of capital. They are involved into text of drama and are discribed as intolerable experiment. The main conflict is construct by dramatist to be comparison and opposition of deferent life practice and deferent ways of communication with the Most High. Struggle of Beata The Princess for breaking off marriage ties and liberty for her daughter is drawn to be her pride and her violence. Halshka is winner owing to submissiveness and has a chance to return to Motherland but was defeated in demonstrating of her way of life – neither violence no money, severe holding personal convictions. In article it's defined main recourses of plot situation: historical story by German writer Jacob Karo. Lev Lopatynsky adopted some melodramatic schemes from Karo's narrative: frequent tears, susceptible to affests and fit of nerves. And it's described pressure of critic response on creative process of drama.

Key words: *semantics of Volyn text, literary figure, Halshka The Princess from Ostroh, theme, Christianity identification, melodrama, reader.*

Провінції, якою б славною не була їх історія й культура колись, здебільшого приречені на скромне місце на культурній карті, так ніби їх географія стає німою для сучасників, а голос предків та їх культурні здобутки кам'яніють, стаючи просто родючою ріллею для сильніших. Чужинці з'їжджаються на голос минулого, що став легендою, але переформатовують почуте. Острог, розкинувшись посередині волинських земель, найчастіше асоціюється з релігійною війною середньовіччя; усі артефакти відчитуються в цьому смисловому полі. Ось подорожні записи М. Костомарова середини ХІХ ст., збережені у листах до Сементовського: «...я під'їхав до Острога и побачив величаві, дивовижні своєю величиною руїни. На протилежній стороні чорніло повище йще щось: це залишки церкви Богоявлення. Під'їхавши до перших руїн, я не міг втриматися, щоб не піднятися туди, дав ямицику золотого, щоб він почекав, і рушив не звважаючи на докучливе болото. Пройшовши крізь високі двері, над якими рясніли різні ліпні зображення, я опинився у великій залі без даху, з боків – колони, склепіння, ніши, заглиблення для вітнів, ліпні зображення ангелів і святих, скалічені, та все ж показують неабияку роботу. На головній стіні, навпроти входу, високо ім'я Анни Алоїзи, острозької княжни, знаменитої дівки Гальки. Це костел єзуїтський» [власний переклад із рос. на українську. – Р. Т.; 8, с. 43]. У них зафіксовано ім'я знаменитої Гальшки Острозької, однієї з фундаторів Острозької академії, але з чималими хибами ідентифікації. Все ж записки яскраво демонструють поле символічних смислів довкола імен та подій волинської історії й культури. Острог уявляється центром оборони православ'я та науки, яке надавала князівська родина.

У цій статті зосереджуюсь на особливостях моделювання белетристичної біографії, а також тематизації волинського (острозького) тексту та її кореляції з розумінням ідеалу християнина в другій половині ХІХ ст., реалізованих у драмі Левка Лопатинського «Беата і Гальшка» (1896). Автор твору – відомий актор товариства «Руська бесіда» [10] – активно співпрацював із часописом «Руслан» (1896-1914), органом Католицького Русько-народного Союзу. Увага дослідників до його творчості зумовлена перебуванням у колі сучасників І. Франка [9, с. 5]. Драма написана, можливо, задля участі в конкурсі, що дає змогу виявити стереотипи, які закладаються у тематичні смисли.

Найскладнішою для опанування в українській драматургії ХІХ століття виявилася історична тема, адже вона вимагала певних знань і перебувала в залежності від наявності історичних та історико-популярних видань з української історії. На півдавстрійській Україні козацька історія не була в пріоритеті. Розроблюються питання історії Київської Русі, династичних родів, що більш відповідало посткласицистичним вимогам естетики, дискусіям про книжний та народний субстрат літературної мови. В. Працьовитий, укладаючи корпус драм з історії України другої половини ХІХ ст., називає історичних героїв галицьких авторів – Олега Овруцького, Ярополка Святославовича, Настасю Чагрову, Роксолану, Сагайдачного [11, с. 7]. Список неповний, але характерний. Відповідно до нього попередником в літературному освоєнні історії роду Острозьких стає О. Огоновський, який обрав постаті княжни Гальшки (1887) та князя Федора Острозького (1882; драма втрачена) [7]. Джерелом творів письменника дослідник В. Микитюк називає студію І. Шараневича «Гальшка княгиня Острожска, оповідане історичне» (1880). Актор Лев Лопатинський у виборі матеріалу драми орієнтується на мейнстрім.

Із передмови до друкованого (а не поданого на конкурс) примірника твору дізнаємося, що «комісія конкурсова закинула їй [драмі] передовсім незвичайний об'єм, що виходив богато поза границі спектаклю одного вечора. Признаючи слушність того закиду, я черкав і черкав свій твір, доки він не зменьшився більше, як на половину і по відповіднім опрацюванню прийняв свій теперішній вид. Тоді я предкладав его два, чи три рази виділови Рускої Бесіди до апробати для вистави в рускім театрі. Але за кождим разом звертано мені его тому, що его тенденция за мало патріотична. Сего закиду я знов не признавав, хотяй не було би нічого лекишого, як вложити кілька патріотичних фраз в уста ділаючих осіб. Однакож я переконаний, що тенденция і фразеольотія шкодить лише артистичній стійкості всякого твору, та що его вартість лежить виключно у підтриманю настрою даних подій і обставин та поглибленю виведених характерів і типів. Тенденційною може бути хиба сама тема, яку вибрав собі автор для свого твору, а з загального образу, коли він правдивий, виснує собі єї легко уже сам видець, слушач, чи читач [зберігаю правопис видання – Р. Т.; 6, с. 3-4].

Вирішення проблеми не патріотичності підказав, як на мене, О. Огоновський. Відтак, до твору серед претендентів на руку княжни Гальшки уведено Байду Вишневецького. Слід зазначити, що козаччина

на той час сприймалася за «нормативний» патріотизм. У Л. Лопатинського постать Вишневецького неоднозначна: одурений княгиною Беатою жених *«зібрав 10.000 запорожців та облягає Острог, щоби пімститися за недодержане слово»*, тобто не є взірцевим гречним героєм-визволителем [6, с. 50]. Патріотично-героїчною темою козаків Д. Вишневецького можна назвати лише з натяжкою всупереч оцінкам І. Франка [12, с. 1]. Однак її вписування – данина наполяганням читацької публіки.

Погодьмося, що тема рідної землі реалізується в драмі сюжетом повернення княжни Гальшки, «бранки» золота й багатства, на Острозьку гору своєї батьківщини. Жест віддаровування маєностей князю Острозькому в останній дії – тема острозького міфу – переконливо величний: княжна набула статусу вільної, незалежної від грошей. Наступні божевільні переміщення з покоїв на браму, звідти до воріт і т. д. надзвичайно псують цей сюжетний момент. Драматург змальовує життя княжни втиснутим у простори інтер'єрів замкової зали, кімнати заїжджого дому, келії, кімнатки у вежі, таким чином досягаючи символіки полону. Тому дорога до останнього пристанища Гальшки орнаментується її спостереженнями за природою (полями, птахами). Між іншим, аналізуючи здобутки студії І. Шараневича про Гальшку, В. Антонович відзначив *«дуже добрі епізоди» «прекрасних історико-топографічних описів міст Львова й Острога»* [власний переклад із рос. – Р. Т.; 1, с. 211]. Драматургічний формат історії відбирає можливість розроблювати волинський (острозький) текст на рівні міської топографії, але це може бути реалізоване режисерами.

Враховуючи кількість збігів у характеристиках княгині Беати, Луки Гурки, «слідів» позовів та судових розглядів, що зумовлюють поведінку дійових персонажів, джерелом драми Л. Лопатинського варто назвати документально-популярну повість Я. Каро «Беата і Гальшка» [3]. Літературного загострення зазнає передусім екзальтованість (*«тручає Беату, котра паде зомліла на крісло»* [6, с. 21]; Беата *«підносить клячку [вклякту], обнімає її судорожно і обі плачуть нервово»* [6, с. 56]). Як зазначає М. Ковальський, польські есеїсти, зокрема А. Ролле, в характеристиках Беати Костелецької наголошували на надмірній вразливості: *«вона була нервовою, імпульсивною, легко збуджувалась, невірноваженою, часто піддавалась спалахом гніву, під час приступів якого навіть втрачала свідомість»* [4, с. 47]. Я. Каро підкреслює вмиле використання й інсценізації Беатою нападів, млостей, виписує його як певну тактику обстоювання своєї честі. У Л. Лопатинського обидві жінки зображені у моменти емоційного стресу, передстояння перед насиллям. Натомість, залишившись наодинці, Беата й Гальшка перетворюються на рівних противників, опиняються в просторі взаємної недовіри і, водночас, в статусі союзників у боротьбі за власну гідність. І тоді глядач може бачити, наскільки рівноваженими, кмітливими та твердими у своїх переконаннях стають героїні. Я. Каро відстежує тривалу історію позовів Беати через сейми, теологічні дискусії, листи до священослужителів, вмиле переписування дарчих на землі заради повернення Гальшки з-під опіки короля й Гурки. Заламала енергію княгині, за логікою розповіді, смерть бажаного їй зятя Юрія Слуцького [3, с. 510-511]. Такий сюжет важко надається белетризації засобами аристотелівської драми, його не реалізував автор-актор. У відгуку на конкурсні драми М. Грушевський про твір Л. Лопатинського писав: *«Мушу зазначити, що для так звісного й стільки раз обробленого сюжету треба особливого хисту, аби влити в давні міхи нового вина, а друге, що так пасивна цілком фігура, як Гальшка, ледве чи надається для центральної особи в трагедії. ... взагалі п'єса оброблена старанно, але на сцені, здається, виглядала б монотонно й нудно, особливо закінчення її розтягнуто й усе йде в сумних тонах без якихось перемін»* [2, с. 97].

Монотонність, модернізована мова, неприродні речі, чим докоряють, характеризують нереалістичну драму з виразними акцентами на риториці фрази. Драматург на вимогу акторів/режисерів скорочував текст, ймовірно, у цьому процесі зникла можливість белетризувати перипетії складного та тривалого протистояння. Шкода, що шанси ознайомитися з рукописом драми та архівом письменника втрачені.

Культурологічною темою Острога віддавна стала тема православного християнства, тому цікаво, яким чином католик Л. Лопатинський вирішує питання релігійної ідентифікації персонажів. Жодним словом автор не дав натяків на кальвінізм Лукаша Гурки і на те, що він міг стати підставою позовів Беати чи спротиву Гальшки [4, с. 39]. Причому, навіть Я. Каро описує суворіші правила в церковному ставленні до протестантів, аніж бачимо у світі драми: *«Тіло Гурки було поховане в каплиці в Курнику, оскільки єпископ не дозволив хоронити колишнього кальвініста у фамільному склепі при соборі»* [3, с. 513]. Вузькі ідентифікації на кшталт православний, кальвініст, ігноруються автором, натомість реалізується більш широкий статус істинного християнина, який практикує смирення й покладається на Бога в життєвих випробуваннях. Вважаємо, що на таке форматування ситуацій ідентифікації вплинула політична діяльність Л. Лопатинського, участь у Католицькому русько-народному союзі, що обстоював українську народну мову, виступав проти угод із москвофілами та гостро критикував галицьких радикалів. Обраний підхід більше узгоджується з дійсним заповітом Ельжбети (Гальшки) Острозької: *«тіло моє грішне... згідно із законом християнським як годиться в Острозі в церкві замковій або в костелі римському поховати»* [власний переклад на сучасну укр.; подається за: 4, с. 79].

Конфесійне питання порушується рідко – і тільки, щоб підкреслити: теза про насилля над православними у світі значних людей стала софістичним аргументом. Наприклад, ображений відмовою видати доньку за нього заміж, Дмитро Сангушко вигукує: *«Чи тому, що я не католицької віри?»* [6, с. 24]. І хоча православний князь Василь Острозький вимагає: *«... лишть-жеж нам хоть те серце Острозь-*

ских, внучку славного діда Константина!» [6, с. 22], обігруючи конфлікт вір, все ж він зображений ініціатором збройного примусу Гальшки до шлюбу. Розгортання подій першої дії драми переконує, що напад на замок Острога був поспішною спробою накласти опіку на спадок брата Іллі (тому так і сприяє князь швидкому виїзду Сангушка за межі Речі Посполитої, у Чехію), адже в останній яві цієї дії на кону з'являється вісник від короля із наказом передати йому опікунства над Гальшкою. Таким чином драматург перекодує тему – з оборони віри й православних земель на загарбання маєтків; із духовної сфери на побутово-меркантильну.

Ще одна, із сучасних Л. Лопатинському тем, стосується таїнства шлюбу та проблеми світських розлучень. Обидві гілки християнства накладають у цьому плані строгі зобов'язання на вірян. Однак друга половина XIX сторіччя – час емансипації та багатьох експериментальних, м'яко кажучи, тілесних практик та форм їх юридичної легалізації. Драма Л. Лопатинського демонструє навіть не легковажне ставлення персонажів до таїнства шлюбу, а повну зневагу до нього та ще й винахідливі маніпуляції, які дозволяють усім – і священикам, і мирянам – із будь-яких поважних на їх думки причин анулювати його. Шлюб змальовується вигідною обладункою. Все ж такий сюжет «передавання» дівчини від одних претендентів до інших скидається на історію бранки чи легковажної жінки (з популярної літератури).

Основне переформатування стосується християнсько-етичного ідеалу, яке вимальовується через змалювання страждань та винагород одиниці. Тематика, завдяки якій виписані смисли життєвого подвигу й іскусу острозької княжни, цілком відповідають віку Л. Лопатинського: гроші, багатство й зневаженість, порушення усіх законів заради збагачення. Десятки ухвал (сеймів, короля), розпоряджень, аж до рівня господині замку чи ігумена Домініканського собору представлені як взаємно суперечливі, Гальшка існує у вирі чужих наказів та розпоряджень, у потужному потоці владних енергій інших людей. Право влади окреслюється ще й у таких сегментах і протистояннях, як польське / українське, католицьке / православне, криве / державне. Всі такі розмежування, що, здавалося б, повинні спонукати до ідентифікації й задовільного вибору, постають у світі драми непевними.

Композиційним стрижнем драми стало протиставлення гордині й покори, втілених в персонажному зіставленні Гальшки та Беати (й відповідно перетвореному на ідейний конфлікт, конфлікт житейських практик). Повторювані сцени підкорювання доньки мають тяглість через усі дії – від першої до п'ятої. Княгиня Беата маніпулює своїм правом та обов'язком опіки (так ніби постає заступником Бога). Кульмінаційною мала б стати сцена у четвертій дії, коли в стосунках персонажів змінюється статуси пана й підданого (влади й покори). Тоді Гальшка, ставши свідком брутального поведіння Ласького із матір'ю, прагне захистити її, передати досвід протистояння владній силі, в якому їй вдалося зберегти гідність: «Гальшка: *Повірте, мамочко, моїй силі, а я поведу керму до безпечної пристани*» [6, с. 77].

Репліка інкрустується поблажливими словами Беати про недосвідченість «пустельниці». Інтертекстуальні відсилання до біблійних текстів явні. Врешті зміна ролей не відбулася, хоча була окреслена як намір Гальшки: «Я сама хотіла воскреснути, щоби тебе житєм обдарити!» [6, с. 97]. Перверсія позицій надавати життя / приймати життя вписується у сюжетну схему страждання/смерті/воскресіння, яка випишує етапи християнського досвіду буття. Гальшка у цей момент зустрічі з матір'ю, у вежі Шамотул уже знає, що перемогла в іншому протистоянні, адже Лукаш Гурка гірко констатує, що важко зважити, що «*признати слухним, чи моє [його] затверджене право, чи твоє [її] власне переконанє*», і бачить, що його Гальшка «*тручає бездітного у неплідну кощаву старість*» [6, с. 78]. Вигадка про бездітність необхідна авторові, бо стосується філософської тематики смислу існування роду; і звична в тексті української мелодрами.

Авторові не вдалося надати переконливості останнім хвилинам життя героїні, адже, перемагаючи кривдників, Гальшка би не могла, будучи набожною жінкою, накласти на себе руки. Стан крайнього афекту звичний для мелодрами, але сюжетно не вмотивований, коли йдеться про перемогу певної життєвої практики, що стоїть за вчинками княжної.

Безсумнівно, Л. Лопатинський працює як автор, який пропагує міжконфесійне примирення (звідси однаково непривабливе зображення боротьби за опікунство православного князя Василя та католицьких монашок-домініканок), прощення давніх образ (у драмі Беата розповідає, що дарує срібні обладунки чоловіка і домініканам, і Києво-Печерській лаврі) та пропонує модернізовані варіанти життєвих практик набожного християнина. Матриця острозького тексту накладає тему оборони віри та визначає вибір княжни Гальшки у позиції протагоніста (її досвід збіжний із проблемами християнина часів автора). Звуження тематичного поля до парадигми православно-християнської ідентифікації Л. Лопатинський ігнорує.

Література:

1. Антонович В., Шараневич І. Гальшка княгиня Острожска, оповеданє историчне. Львов, 1880 [рецензія] / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 209.
2. Грушевський М. Україно-руські драми на сьогорічному конкурсі галицького виділу краєвого / М. Грушевський // Зоря. – 1896. – № 5. – С. 95–98.
3. Каро Я. Беата и Гальшка : Перевод с немецкаго // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Кн. 3. – С. 485–526.

4. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька : Джерела і література про Гальшку кн. Острозьку // Ковальський М. Етюди з історії Острога : Нариси / М. Ковальський. – Острог, 1998. – С. 29–81.
5. Корнійчук В. Лопатинський Лев Зеновій Васильович // Іван Франко : Тексти. Факти. Інтерпретації : Зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 1 : Бібліографія : до 155-річчя від дня народження І. Франка. – С. 192–199.
6. Лопатинський Л. Беата і Гальшка : Історична трагедія в 5 актах з другої половини XVI віку / Л. Лопатинський. – Львів : З друкарні В. А. Шийковського, 1899. – 98 с.
7. Микитюк В. І. Літературна і наукова спадщина Омеляна Огоновського : Дисертація на здобуття ученого звання кандидата філологічних наук / Микитюк Володимир Ількович ; Львівський університет імені Івана Франка. – Львів, 1995. – 196 с.
8. Міяковський В. Костомаров у Рівному [Електронна копія] / В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 28–66.
9. Стадник Й. Лев Лопатинський / Вступна стаття, приготування тексту і коментарі С. Максименко // Вісник Львівського університету імені І. Франка. Серія. Мистецтво. – Львів, 2002. – Вип. 2. – С. 261–272. Режим доступу : www.antropos.lnu.edu.ua.
10. Пилипчук Р., Лопатинський Л. / Р. Я. Пилипчук // Українська музична енциклопедія / Гол. Редкол. Г. Скрипник та ін. – К. : Вид-во Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2014. – С. 184–185.
11. Працьовитий В. Українська історична драма / В. С. Працьовитий. – К. : Ліга-Прес, 2001. – 174 с.
12. Франко І. Руська література : Веселка. Літературна збірка, зложив Андрій Молодченко. Львів, 1887 ; Вільгельм Телль, драма в п'яти діях Фрідріха Шіллера, з німецького переклав Володимир Кміцикевич. Видання Академічного братства. Львів, 1887 ; Гальшка Острозька, трагедія в п'яти актах, написав Омелян Огоновський. Львів, 1887 ; Люборацькі. Сімейна хроніка А. Свидницького. Русько-українська бібліотека, Т. 15–17. Львів, 1887 ; Русалочка, збірничок творів З. Петруся. Київ, 1887 ; Голодному і опеньки – м'ясо, міщанська комедія-водевіль на 2 дії Івана Левицького. Київ, 1887 / Іван Франко // Prawda. – 1887. – № 45. – S. 535–536. Режим доступу : www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1887/RuskaLiteratura.html.